

MARÍA VICTORIA MORENO: COMPROMISO E CONCIENCIA CÍVICA DUNHA MULLER ADIANTADA AO SEU TEMPO

MARÍA VICTORIA MORENO: COMMITMENT AND CIVIC AWARENESS
OF A WOMAN AHEAD OF HER TIME

Isabel Mociño-González
Universidade de Vigo

Resumo: Este artigo achégase á traxectoria vital e creativa de María Victoria Moreno como cidadá comprometida e coherente. O seu labor multifacético a prol da cultura galega demostra que estamos ante unha activa axente cultural, en ocasións adiantada ao seu tempo. A través das súas obras e da súa acción social revélanse camiños ata entón inexplorados, nos que demostrou ser plenamente consciente da relevancia do seu traballo e das necesidades que observaba ao seu redor. Detémonos aquí en catro dos seus principais compromisos: como docente, como produtora e mediadora na literatura para a infancia e xuventude, como muller e en favor das mulleres e como cidadá culta, sensible, xenerosa e afoata.

Abstract: This article examines the vital and creative trajectory of María Victoria Moreno as a committed and coherent citizen. Her multifaceted work in favour of Galician culture reveals an active cultural agent, sometimes ahead of her time. Through her works and social action, unexplored paths are revealed, on which she demonstrated her absolute awareness of the relevance of her work and the needs she observed around her. Four of her main commitments will be assessed: as a teacher, as a producer and mediator in children's and young adult literature, as a woman and in favour of women and as a cultured, sensitive, generous and passionate citizen.

Palabras chave: María Victoria Moreno, compromiso, creadora, mediadora.

Key words: María Victoria Moreno, commitment, creator, mediator.

Camiñamos cara ao remate dun ano que nos deu a oportunidade de coñecer mellor “as preferencias literarias, as teimas e a pluralidade intelectual daquela extraordinaria profesora, daquela cidadá boa e xenerosa, moi xenerosa, e daquela grande escritora galega” (Alonso 2018c: 34) chamada María Victoria Moreno (Valencia de Alcántara, Cáceres, 1939-Pontevedra, 2005).

Foron numerosos os estudos que no último ano viron a luz ao redor da súa vida e obra. Na práctica totalidade deles salientase o feito de que unha persoa non galega adoptara a nosa lingua e traballara arreo a prol da dignificación da cultura, especialmente en momentos difíciles e que lle causaron máis dun desgusto. Unha circunstancia que xa se viña remarcando dende que comezou a publicar, tanto en entrevistas¹ nos medios de comunicación coma en traballos de maior alento (Alonso/Salgado 1994; Soto 1999, 2000). Pero máis alá do recoñecemento cabe preguntarnos: tan estraño é aceptar como natural o compromiso? Achamos algo extraordinario a conciencia cívica dunha cidadá que desenvolveu a súa identidade social con naturalidade no colectivo no que se integrou?² Precisamos os galegos e galegas lexitimarnos como cultura diferenciada no de “fóra” para reafirmarnos na necesidade de defender o propio ou de vivencialo con naturalidade?

Estas cuestións queren ser o arrinque dunha aproximación á vida e obra de María Victoria Moreno, poñendo o foco na perspectiva de que estamos ante unha intelectual polifacética e cidadá consciente de que a participación en actividades sociais, políticas e cívicas da comunidade é un dereito lexítimo nas sociedades máis avanzadas e igualitarias. A súa implicación en diferentes planos sociais comezou en tempos da ditadura, convencida de que era preciso outro modelo social e político, polo que se situou nun espazo público de gran poder e se converteu nunha activa defensora da necesidade de transmitir, fundamentalmente ás novas xeracións, unha conciencia cívica máis acorde á Declaración dos Dereitos Humanos e ás sociedades democráticas.

María Victoria Moreno foi, tomando emprestada a perspectiva das teorías sistémicas, unha activa axente cultural, cuxo compromiso se reflectiu en facetas como a docente, creadora, editora, conferenciante, antóloga, libreira, tradutora..., é dicir, implicouse en todos os planos da complexa rede de factores que contribuíron a (re)configurar un sistema literario periférico e subalterno: a produción, mediación, planificación e transferencia. Unha pioneira e autora

1 Como se pode seguir polos *Informes de literatura* (1996-2017), de acceso en: <http://www.cirp.gal/rec2/informes/>

2 Pénlese que a xustificación da súa adopción da lingua galega e a defensa a prol da cultura do país a levou a elaborar a metáfora que serviu de lema ao Día das Letras Galegas: “a miña relación con Galicia é unha historia de amor” (Moreno 1994: 108).

clásica contemporánea da literatura para a infancia e xuventude galega (Gomes/Roig 2007; Roig 2002, 2008, 2015) que fixo do compromiso activo a súa forma de vida e de estar no mundo.

1. O COMPROMISO DUNHA DOCENTE VOCACIONAL

Para min ser profesora é unha paixón. Se tivese que elixir entre escritora ou profesora, quedaría sen dubidalo co segundo (Neira 1999: 12).

A chegada a Galicia de María Victoria Moreno en 1963 vén determinada pola vinculación coa institución escolar da súa parella, José Luís Llácer, e dela mesma, que comezou impartindo aulas de latín no Instituto Feminino de Pontevedra e, a partir de 1965, como profesora agregada de Lingua e Literatura española en Lugo, cidade da que deixou dito: “Lugo é unha páxina indeleble na miña vida. Galicia aniñou no meu corazón naqueles dous cursos que traballei en Lugo” (Moreno 1994: 109). A súa vocación de docente quedou recollida en moitos traballos e declaracións, nos que manifesta abertamente o seu compromiso coas xeracións máis novas, por entender que: “Ensinar e alimentar son vocacións escritas no animal adulto con respecto ao cachorro da súa especie. Como os animais, eu son feliz dándolles de comer e aprendéndolles cousas aos cachorros. Aos nenos hai que darlles sempre o mellor”³ (Neira 1999: 14).

Nos anos nos que inicia este labor docente, as institucións do réxime, ou o que é o mesmo, o conxunto de factores implicados no control da cultura que regulaban as normas, sancionaban algunhas e rexeitaban moitas outras, que remuneraban e reprimían a produtores e axentes, non eran proclives á cultura galega, aínda que na loita constante que se produce na correlación de forzas é onde se determina o éxito ou fracaso dos axentes involucrados (Bourdieu 1977). Pasado o tempo podemos falar do éxito dunha muller e dun sistema: o dunha escritora, convertida en clásica contemporánea, e o dunha literatura, a escrita en lingua galega e de potencial recepción infantil e xuvenil, puxante e practicamente normalizada.

O compromiso de María Victoria Moreno coas novas xeracións de galegas e galegos xurdiu dende a súa incorporación ás aulas en 1963 en Lugo, onde entra en contacto con docentes comprometidos coa cultura propia, como é o caso de Xesús Alonso Montero, quen exerceu unha enorme influencia sobre ela e ao que sempre lle recoñeceu, máis alá da amizade, o valor de “mestre”. A el atribuíalle o ter aprendido o seu “peculiar xeito de chegar á aula e diluír tensións” e

3 Non se pode esquecer tampouco o texto que en 1994 publicou no número 41 de *Cuadernos de Literatura Infantil y Juvenil*, cuxo título é ben revelador: “MVM, una profesora feliz de serlo”.

de “converter o traballo na máis gratificante das actividades cotiás”. Un exemplo que se converteu en legado: “a actitude ante a lingua, a ética e o compromiso cos seus falantes herdeiras de quen foi o meu mestre, de quen me honro e recoñezo como mestre” (Moreno 2000: 3).

A posta en valor deste legado permitiulle observar como na institución escolar están latentes as tensións que se producen entre as opcións da ideoloxía oficial e outras alternativas (Even-Zohar 1990: 16), o que, sen lugar a dúbidas, ata a aparición dos medios de comunicación de masas, converteu a escola nun dos campos máis importantes de extensión e imposición de ideas culturais na sociedade.

Ese poder da institución educativa quedou patente no traballo de mestras e mestres que, como María Victoria Moreno, dende os anos sesenta contribuíron á recuperación cultural e á constitución dun sistema literario infantil e xuvenil daquela practicamente inexistente, como teñen sinalado Roig (1995, 1997) ou Agrelo (2012). No caso da autora que hoxe nos ocupa, asumiu un papel activo no ensino e dignificación da lingua e cultura galegas “dende unha sólida formación filolóxica [...] con rigor técnico pero nunca o exercía asepticamente: facíao con fervor, con acordes reivindicativos e coa música moral que posúen os mellores compromisos cívicos” (Alonso 2018b: 33).

Un compromiso que reflectía o seu respecto e agarimo polo alumnado, tal como queda patente en *Diario da luz e a sombra*, onde evoca a relación alumnado-mestra nestes termos:

Os cachorros, ou sexa os alumnos, saben moi ben con quen están en cada momento e responden, polo xeral, con bastante perspicacia. Aman os profesores que ven felices porque intúen amor nesa felicidade, e detestan os que ven tristes porque intúen desamor nesa tristeza. Así a aula pode ser para todos un paraíso ou un inferno (Moreno 2004: 22-23).

Convencida de que o paraíso era posible, asumiu a responsabilidade de participar no profundo cambio que a escola galega precisaba e foi implicándose e facendo súas as problemáticas derivadas da complexa situación socio-político-cultural da que provén o seu alumnado, para o que se fixa como reto profesional uns obxectivos moi claros: “Se acado atención na aula non medro eu, senón a responsabilidade de facer ben o meu traballo e de sementar nos meus alumnos os elementos imprescindibles para que poidan ser no futuro máis honestos, máis veraces, máis solidarios, máis cultos, máis libres, máis felices...” (Moreno 2004: 16-17).

Lograr nos demais uns valores tan fondos implica practicalos con honestidade, tal e como facía a mestra aínda moza, á que se refire Alonso Montero nestes termos:

Aquela profesora, naquel castelán tan ben falado e tan coidado, non tardou en explicar aos seus alumnos, todos (ou case todos) da nación sociolóxica dos falantes de galego, que o idioma deles, sen ser oficial, era un idioma digno. Profesora culta, profesora nova e profesora entregada, aquela profesora ‘de fóra’ acababa de certificar a dignidade moral dunha lingua e dos seus falantes (Alonso 2008: 28).

Esta mesma dignidade e o absoluto convencemento de que “o trabajas por Galicia, y eso se hace en gallego, o te vuelves a la meseta” (Moreno 1992: 50), certificaron un compromiso vital inquebrantable que a levou a asumir retos e a traballar activamente a prol da cultura galega ata o final dos seus días. Un labor que a converteu en moitos eidos nunha pioneira, como veremos, e nunha mestra inesquecible para os seus estudantes, nos que deixou unha fonda pegada, tal como recolle Montse Fajardo en *O escalón de Ulises* (2018), onde descubrimos unha personalidade singular, por veces extravagante, unha muller segura de si mesma, indiferente ao “que dirán”, que tanto condiciona a nosa sociedade⁴.

O seu fondo coñecemento do mundo do ensino e das súas problemáticas levouna a convertelo nun dos temas principais da súa produción literaria, na que educar representa unha experiencia motivadora, suxestiva e adaptada ás necesidades do alumnado, en contraposición a prácticas represivas e rancias (Soto 2018: 246). Neste escenario, as aulas, tivo a oportunidade tamén de dialogar coa infancia e xuventude, compartir lecturas e impresións sobre as súas propias obras a través das visitas que como autora fixo aos centros educativos. Dese modo, seguiu practicando a humildade e o respecto, tal como deixou descrito no breve ensaio “Nosoutras” (Moreno 2018), texto ata o de agora inédito e dunha forza abraiante, un manifesto de reivindicación e toma de posición como escritora e como muller que sen dúbida é pioneiro. Nel, ademais de reivindicar o labor e a transcendencia da produción de cinco escritoras e docentes (Palmira G. Boullosa, Helena Villar, Ana Mª Fernández, Úrsula Heinze e ela mesma), tamén reflexiona sobre a relación co lectorado nestes termos:

Hai unha humilde maneira de sentirse importante, a de quen abre camiño sen deixar constancia da súa pegada, e esa é a nosa. Cando visitamos as escolas e os nosos lectores nos asedian a preguntas, cando enxúzan os nosos libros co espírito crítico que intentamos transferirles desde eles, cando intuimos un lampo de amor á palabra e ao papel en branco, daquela sabemos que o noso traballo ten unha razón de ser. E animámonos a seguir escribindo para que os

4 Ademais doutros testemuños como o de Moncha Fuentes (1992) ou Eva Mejuto (2018).

homes e as mulleres do mañá camiñen por esta terra coa seguridade que a nós nos faltou. Para que sexan máis cultos, se conseguimos, cos nosos libros, que amen calquera libro. Para que sexan máis equilibrados, se conseguimos coa nosa compañía, que a soidade non os magoe. Para que sexan máis xenerosos, se conseguimos, coas nosas historias, convencelos de que o corazón só medra cando se entrega (Moreno 2018: 64).

Un sentido de transcendencia e respecto cara aos seus potenciais destinatarios que resulta encomiable e dunha enorme lucidez e permite entender a súa concepción como unha terapia, como forma de coñecerse mellor a un mesmo e ferramenta de introspección accesible a todas as persoas: “Un bolígrafo, unha folla de papel en branco e uns minutos de soidade son máis que suficiente para descubriros a nós mesmos e para ordenar desde dentro este mundo que tantas veces nos parece incompreensible [...] Non é preciso ser persoa estudada para facer isto” (Moreno 2004: 107).

2. O COMPROMISO DUNHA ESCRITORA COA INFANCIA E A XUVENTUDE

Asinei para sempre o meu compromiso coa lingua e cos nenos de Galicia: só escribo en galego, só escribo para nenos (Moreno 1994:110).

O contacto co alumnado e o coñecemento da realidade do momento que lle tocou vivir activou outro dos seus compromisos máis firmes: a aposta por unha literatura de noso que puidera ler (aínda que non só) a infancia e xuventude. Non se esqueza que a literatura desenvolve un importante papel na configuración das nacións e os grupos culturalmente organizados dado que, por medio dela, o sistema cultural conta cun repertorio de modelos semióticos a través dos que “o mundo” se explica cun conxunto de narracións, as cales transmiten sentimentos de solidariedade, de pertenza e, sobre todo, de submisión a leis e decretos que non poden ser impostos só coa forza física (Even-Zohar 1993: 444).

Consciente do poder da palabra, María Victoria Moreno comezou escribindo en castelán e gañando premios, porén de seguida apostou pola literatura dirixida aos máis novos e en lingua galega. Escribiu obras de considerable calidade estética e abriu tendencias e correntes que se converteron en modelos a imitar por futuras xeracións literarias. Xunto con creadores como Xosé Neira Vilas, Carlos Casares, Paco Martín, Manuel María, Pura e Dora Vázquez ou Xohana Torres, entre outros, representa as autoridades ou clásicos contemporáneos da literatura infantil e xuvenil galega (Gomes/Roig 2007; Roig 2015).

Co volume *Mar adiante* (1973a) irrompeu no panorama galego⁵ e nel proxecta a súa preocupación polo mundo do ensino á vez que denuncia os métodos represivos da escola tradicional, á que contrapón a liberdade e a aprendizaxe en contacto coa natureza⁶. Tanto a temática coma a propia traxectoria vital da autora sitúana nos presupostos da renovación pedagóxica, que se converteu nun revulsivo para impulsar esta produción emerxente, dado que foron os docentes, xunto con persoas ligadas ao mundo da edición, os que, coa súa progresiva conciencia da importancia da lectura pracenteira como valor formativo e como ferramenta de consolidación de hábitos lectores, demandaron obras pensadas para os máis novos e estimularon a súa creación (Soto/Senín 2018). Un compromiso de mestras e mestres na constitución do sistema literario infantil e xuvenil que, como salienta Agrelo Costas (2012), os levou a se converteren en “improvisados autores de textos didácticos y literarios dirigidos a la infancia y juventud que, con el tiempo, fueron los textos fundacionales del corpus de un sistema literario que era necesario configurar como otra muestra más de capacidad y autonomía de un país emergente en vías de descolonización cultural” (Agrelo 2012: 18).

Aínda que Roig Rechou (1996, 2002, 2005, 2008, 2015) encadra a María Victoria Moreno na unidade xeracional “Da Literatura institucionalizada á Infantil e Xuvenil”, esta conflúe cos obxectivos e trazos xeracionais de autoras e autores posteriores, a Xeración do 68, na súa maioría docentes que ideoloxicamente compartían unha liña discursiva identitaria de orientación galeguista e/ou nacionalista, que participaron na renovación pedagóxica e en movementos asociativos, que apostaron por modalidades xenéricas novas, dialogaron coa tradición, estableceron múltiples intertextualidades coa literatura universal e abriron suxestivos itinerarios de lectura para a infancia e a mocidade (Roig 2015). Moitos deles son actualmente referentes ineludibles deste sistema literario e co seu compromiso e traballo contribuíron a rematar cunha inxustiza, dende o punto de vista da formación literaria, que padecían nenas e nenos galegos fronte aos doutras nacións, unha dobre colonización: a idiomática e a literaria (Dobarro 1985).

María Victoria Moreno non é unha autora prolífica en canto ao número de textos publicados, pero si na presenza social e na influencia que exerceu nos autores e autoras que se foron incorporando ao sistema. Ao longo de tres décadas fundamentais na constitución do sistema literario infantil e xuvenil publicou as súas

5 Con anterioridade participou en 1972 no V Concurso de Contos Infantís da Asociación Cultural O Facho da Coruña, no que o seu conto “Crarisca e o luceiro” gañou o segundo premio. O texto, incluído, en *Mar adiante*, constitúe un xogo metanarrativo dentro da obra e configura unha metáfora da liberdade e a loita polos sonhos e ilusións.

6 Liña temática que sería retomada en obras como *Primeiro libro con Malola* (1985), de Xoán Babarro e Ana María Fernández; ou *A escola dos piratas* (2005), de Agustín Fernández Paz (Agrelo 2015).

obras máis significativas: *Mar adiante* (1973a), *Leonardo e os fontaneiros* (1986), *Anagnórise* (1988) e *Guedellas de seda e liño* (1999). Como demostra a pormenorizada bibliografía de Bouzas Gorgal (2018), poucos foron os traballos do ámbito académico e crítico que se detiveron na súa produción, agás casos puntuais como Fernández Paz (1989, 1990), Blanco (1991), Alonso Montero (1994) ou os que dende inicios do século XXI vén desenvolvendo o grupo de investigadoras ao redor de Blanca Roig e o Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Isto é reflexo da propia situación de subalternidade e periferia que ocupou (e aínda segue a ocupar!) a literatura infantil e xuvenil nos currículos universitarios e, polo tanto, nas liñas de investigación, lastrada pola súa consideración de literatura pensada só para a educación e a formación pedagóxica da infancia e non como campo de investigación lexítimo no mundo académico, pexado por uns criterios de avaliación tradicionais na selección do obxecto de estudo (Shavit 2003: 11-12).

A lectura dos seus once libros de narrativa e poesía e o monllo de relatos, que foron estudados con detemento en Pena (2018), Roig (2015, 2018a, 2018b), Soto e Senín (2018), Queixas/Sánchez (2018)..., achéganos a unha serie de constantes que vertebran a súa produción e reflicten á perfección os compromisos conscientes da escritora: a intencionalidade ética que prima valores e ridiculiza ou condena actitudes daniñas como a cobiza, o egoísmo, a presunción ou a ambición desmesurada; o abondamento no tratamento de temas como a desigualdade social, a miseria, a crueldade e o desamparo, fronte aos que xorde o enalzamento do amor, da tenrura, do diálogo, do poder da imaxinación e o relevante papel da palabra e a literatura, enmarcados moitas veces por unha atracción case telúrica pola natureza e un fondo respecto aos animais (Soto/Senín 2018: 77). Probablemente o recurso máis empregado sexa a contraposición asentada en binomios dicotómicos, como infancia/adultos, fantasía/realidade, rural/urbano, ensinanza tradicional/ensinanza innovadora, entre outros.

Estas recorrencias asentan nos eixos que vertebran a súa concepción da vida e da sociedade, á vez que ofrecen un mapa dos seus compromisos máis fondos: aprender (no dobre sentido da palabra) para construír unha sociedade mellor. Amais paréceme que non se pode facer unha aproximación á vida e obra de María Victoria Moreno sen reparar no seu compromiso firme coa muller como axente social e como individuo emocional.

3. O COMPROMISO E CONCIENCIA DE/COA MULLER

Eu son eu. Son así. Estou contenta de min mesma.
Abonda para seguir vivindo en harmonía co destino
que foi escrito para min desde as estrelas (Moreno 2004).

Na produción literaria de María Victoria Moreno pódese rastrexar unha implementación intencional, é dicir, o esforzo dunha vontade consciente de cubrir certos baleiros temáticos, xenolóxicos e doutro tipo (Đurišin 1995), en especial no referido á visualización da muller e o seu papel activo na sociedade. A súa obra foi lida dende a perspectiva de xénero por Blanco (1991), Roig e Neira (2010), Pena (2013) ou Mociño (2017), que salientan a importancia da escrita das mulleres no cambio da imaxe actancial de personaxes femininas, tal como se pode ver en obras de Xohana Torres, María Xosé Queizán, Helena Villar Janeiro ou Palmira G. Boullosa, entre outras. Nelas atópase o xerme dunha perspectiva máis equitativa e respectuosa cos roles de xénero, ao colocaren a rapazas como protagonistas, abordar os seus desacougos e problemáticas e favorecer que as lectoras atopasen voces e modelos cos que se identificar e nos que se ver reflectidas.

Non esquezamos que a literatura infantil e xuvenil é a primeira que le unha persoa no curso da súa vida, co cal a súa posición é determinante na formación de novos lectores (Figueroa 1992: 406), nos valores que se lles transmite e nos modelos sociais que se constrúen a través destas ficcións, pois como afirma Úrsula Heinze (1991: 8), a infancia é unha época decisiva para a conformación das persoas e marca nelas as liñas do seu futuro camiño e do seu desenvolvemento na vida.

Dende as súas primeiras obras, María Victoria amosou unha fonda preocupación por denunciar os sufrimentos das mulleres e a inxustiza dunha sociedade patriarcal na que vivían marxinalizadas e invisibilizadas. Xa na novela *Alcores de Donalvar*, finalista do premio Café Gijón en 1969 e traducida para a lingua galega como *Onde o aire non era brisa* (2009), aparece a denuncia da pobreza, o analfabetismo e os sufrimentos dunha mestra da época da posguerra, os seus esforzos por axudar os cativos e cativas ante a miseria, inxustiza e a fame (física e intelectual). Esta novela “retrata con fidelidade as escolas rurais nos anos 60, e constitúe un canto ao papel das mestras en difíciles circunstancias”⁷ (Aleixandre 2018: 104), realidade que a autora coñecía ben por tela vivido en primeira persoa ao carón da súa nai.

7 Esta mestra lémbra-nos á Eladía da que se namora Balbino, afectuosa e próxima, un precedente de moitas mestras que poboaron despois as obras da literatura infantil e xuvenil galega (Roig 2015).

En *Mar adiante* (1973a) Moreno proxecta a súa concepción da renovación pedagóxica, enmarcada nun rico mundo feminino dominado pola fantasía e o simbolismo, cunha figura adulta que exerce o papel de conselleira ou guía, outra que encarna a boa fada, a protectora e feiticeira, capaz de abrir as portas da imaxinación e dos mundos posíbeis duns rapaces e rapazas cos que a autora se comprometera movida por unha realidade que a magoaba: “Nas escolas, os nenos que falaban galego eran humillados constantemente e ata pagaban multas. Daquela comprometinme afectiva e socialmente a axudar a esta xente e a defender a súa lingua” (Varela 2001: 3).

Tal e como dixemos xa noutro traballo (Mociño 2017), María Victoria Moreno é unha pioneira que en *Mar adiante* coloca as mulleres como protagonistas, pon en valor o seu traballo e fai un retrato caracterizado pola perspectiva proactiva e renovadora, nunhas historias diversas, de marcado ton lírico, tenrura e unha clara defensa da amizade e da solidariedade (Soto 2000: 258), amais da humildade atribuída á figura da mestra que, tal como confesa a propia autora (Moreno 1992: 48-50), aprendeu dende moi nova, consciente de que o seu alumnado agardaba dela calquera cousa menos o aire de superioridade.

Estas personaxes femininas ligadas ao mundo do ensino deron paso a figuras que transgreden as normas do patriarcado e permiten unha lectura crítica da dominación social masculina e a submisión feminina, como no relato escrito en 1975, “O catavento”, un texto que, malia se dirixir á infancia, ten unha forte carga crítica e enlaza coa posición ideolóxica da autora recollida no breve ensaio “Nosoutras” (Moreno 2018), no que afirma rotunda: “nosoutras, coma outras mulleres desta terra que asfaltan estradas ou arriscan a súa vida nos traballos máis duros, non temos nada que envexarlles aos homes, senón que marchamos ao par deles, e ás veces abrindo camiño” (2018: 65).

Entre as voces femininas son de salientar nas súas obras as adolescentes, modelos de rapazas que demostran gran madurez, como sinalan Isabel Soto e Xavier Senín (2018: 121-125) das protagonistas de “Querida avoa”, “S.O.S.” e “Pan con chocolate”, relatos nos que aborda con valentía cuestións como as consecuencias dos divorcios, a drogadicción ou a xenofobia e o racismo, temas na altura con escasa presenza na literatura para os máis novos. Neste sentido merece destacar a perspectiva que sobre a violencia de xénero ofrece en *Guedellas de seda e liño* (1999), que na sociedade da época tivo que resultar dunha modernidade abraiante. Ao longo da novela non aforra detalles da tensión que vive a familia, da degradación das relacións paterno-filiais e do punto sen retorno no que a violencia extrema sitúa as mulleres. Incide na desprotección das vítimas, nas marcas indelebles que deixa nas súas vidas e na falta de medios sociais para lles axudar

a saír do sometemento e da falta de autoestima necesarias para retomar as súas vidas e loitar por un futuro mellor.

Esta denuncia da subalternidade da muller nos modelos patriarcais está presente tamén na descrición da situación da lingua galega, ambas as dúas marxinalizadas no plano social, que Moreno fai no breve ensaio *As linguas de España* (1991), onde ao fío da reflexión sobre a percepción social da lingua non pode deixar de sinalar que: “Na sociedade de predominio masculino en que vivimos, aínda hoxe, a muller é considerada coma cidadá de segundo rango e, en certos ambientes, recibe un tratamento semellante ó que rematamos de describir verbo das linguas nativas: dise dela que é doce, que é bonita, que é graciosa...” (Moreno 1991: 63), descargándose a conciencia da sociedade da súa culpa, mentres as mulleres ocupan as posicións máis subalternas e de menor prestixio. Por iso, remata o discurso apelando ao lector/a para impelelo/a a que actúe, ao igual ca en todas as súas obras de ficción, o que representa o sentido máis íntimo do seu compromiso, pois de cada unha de nós “depende que o mundo sexa máis xusto, máis libre e máis bonito” (Moreno 1991: 64).

De todas as súas personaxes, probablemente a que mellor encarne o transunto e perspectiva vital da autora sexa a Xulía Andrade de *Anagnórise*, un *alter ego* da súa forma de ver o mundo e a vida, da súa posición de muller e individuo activo nunha sociedade, a galega, que se lle descubriu, dende a súa chegada, tamén en forma de muller(es), como moi ben deixou explicado:

Pouco viaxei por Galicia entre 1963 e 1965 –traballaba na casa, preparaba as oposicións, descubría a felicidade na práctica do ensino– e pouco puider ver. Con todo, o que vin foi de abondo para albiscar que a Galicia verdadeira estaba fóra daquel mundo –castelánfalante, pequeno e entrañable da vila: intuíase nas leiteiras, co seu pano negro á cabeza e o seu carné de conducir (¡1963!); abraiaba no silencio resignado das obreiras que facían a estrada de acceso ó monte de Santa Trega; latexaba no cheiro a peixe fresco ou na lama dos zapatos que traían as alumnas do antigo Instituto Feminino... (Moreno 1994: 109).

4. A CONCIENCIA CÍVICA DUNHA CIDADÁ MULTIFACÉTICA

Todo o mundo se comporta ante min como se comporta con Galicia: con amoroso respecto, con prexuízos gratuítos, con irracional xenreira (Moreno 1994: 108).

A lectura da obra de María Victoria Moreno transloce a súa convicción da necesidade de “educar para a vida” dende unha concepción aberta da cidadanía. É por iso que o seu compromiso ademais de como docente, creadora, ensaísta e como muller tamén a levou a asumir outras tarefas como as de tradutora, editora, promotora da lectura e do libro ou libreira, pero sobre todo persoa sensible e xenerosa que se puxo sempre do lado dos máis vulnerables.

A súa consciencia das debilidades que padecía a cultura galega convertérona nunha activa axente de planificación cultural e transferencia, procesos fundamentais para a creación dun repertorio diversificado e estable. Primeiro seleccionou e asumiu a responsabilidade dunha controvertida antoloxía, *Os novísimos da poesía galega* (1973b), para algúns “fanada por prematura” (Vilavedra 1999: 235), para outros un claro exemplo do seu compromiso por visualizar creadores novos, herdeiros da tradición da poesía social (Alonso 2017; Nogueira 2018; Pena 2018). Neste traballo manifestaba a súa esperanza de que unha renovada poesía galega chegara a “horizontes inimaginables en este momento” (Moreno 1973b: 19), como así aconteceu dúas décadas despois.

Outra das facetas do seu compromiso reflectiuse na tradución, unha das pólas máis interesantes, estratexicamente falando, dos estudos literarios por ser unha vía de entrada de innovacións e novas correntes temáticas e formais. Ela, boa coñecedora de linguas como o francés ou o catalán, propiciou a transferencia directa de obras imprescindibles da literatura para os máis novos, converténdose nun mecanismo de normalización lingüística para cubrir baleiros do sistema emergente pois, como dixo Noia Campos (1995: 13), “a historia de tódalas linguas cultas ten como un dos primeiros capítulos a creación dun corpus escrito no que ten un peso específico a tradución de obras, sexan históricas, literarias ou relixiosas, que constitúen o patrimonio cultural doutras linguas”, e, sobre todo, como indicou Even-Zohar (2008: 222), é preciso converter os modelos semióticos ofrecidos polos textos traducidos en partes integrantes dos repertorios domésticos.

Esta transferencia, articulada dentro dunha consciente planificación cultural levada a cabo por axentes editoriais⁸, complementouse co seu labor de editora da colección *Árbore de Galaxia*. Xunto con Antonio García Teijeiro e David Otero, dirixiu dende 1988 unha plataforma que abriu novos camiños, con especial relevancia para a literatura xuvenil, practicamente inexistente ata daquela. Con esta iniciativa revélanse as inquietudes de colectivos pola sistematización e a construción dun discurso propio. A súa implicación con este proxecto reflicte a plena consciencia de articular todos os mecanismos a disposición do repertorio

8 Lémbrase que xa Ramón Piñeiro en 1967 se refire á relevancia de poder contar con literatura para os máis novos en lingua galega, estudado por Roig Rechou (2006: 29-39).

para a súa diversificación e consolidación, de aí que García Teijeiro (2018: 176) evoque o traballo da tríade de responsables e sinala: “Debo dicir, para non faltar á verdade, que as decisións as tomabamos convencidos de que estabamos a abrir un terreo necesario naqueles momentos”, e que David Otero (2018: 255) evoque aqueles anos de traballo e aposta como un esforzo que “deu moitas alegrías, posibilitou moitas referencias e abriu moitas expectativas á hoxe consolidada, case normalizada, literatura infantil e xuvenil galega [...] todo o que se vai facendo grande (e a nosa literatura infantil e xuvenil éo) concrétese na suma de pequenas cousas, pero auténticas”.

Coas obras publicadas en *Árbore* contribuíron á promoción da lectura, unha ferramenta imprescindible para lograr unha sociedade mellor e que constituía outra das máis fondas conviccións da autora, tal e como lembra Xavier Senín:

Sempre considerou que a lectura era fundamental para a formación da rapazada, e as persoas que a coñecemos sabemos que ao longo da súa vida, tanto na súa faceta persoal coma nas de docente e escritora, fixo todo o posible por que todos os que se cruzasen no seu camiño gozasen da literatura e aprendesen a amala (Moreno 2017: 8).

Ela vivía os libros “e empeñábase en que os demais tamén puidesen vivilos, mercalos, crear bibliotecas nas escolas” (Casalderrey/Aleixandre 2018: 9) por iso puxo en marcha unha librería en Pontevedra, a Xuntanza (1973-1976), e apoiou e impulsou con entusiasmo organismos como o PEN Clube de Galicia en 1988 ou Gálix. Asociación Galega do Libro Infantil en 1989, consciente da necesidade de promocionar o libro galego e de traballar a prol da súa visualización e internacionalización, de promover o diálogo e intercambio con outras culturas, amais de velar polo respecto á liberdade de expresión dos escritores e escritoras.

O seu esforzo por achegar a literatura a todas as persoas tivo un capítulo anterior se cabe máis importante e do que pouco se ten falado. É o referido a que entre as bibliotecas ás que contribuíu co seu traballo está a das obras adaptadas ao braille e a concienciación das necesidades que teñen as persoas afectadas pola discapacidade visual. Ela practicou de modo temperá unha pedagogía inclusiva no ámbito educativo e social ao promover iniciativas culturais nas que participaron nenas e nenos caracterizados pola diversidade (Agrelo 2018). A súa relación co Colexio Santiago Apóstolo de Pontevedra, onde o seu home, José Luís Llácer, invidente, exerceu de pedagogo dende os anos sesenta, permitiulle promover a adaptación ao braille de obras infantís e xuvenís en galego e tamén participar na organización e como xurado das primeiras edicións do Concurso de Contos en Lingua Galega que se celebrou entre 1985 e 2006. Esta plataforma experimental

favoreceu a valorización e visualización da lingua galega, espertou afeccións literarias e promoveu a integración de persoas cegas ou con algunha discapacidade (Agrelo 2018: 91-92). Porén, na actualidade queda moito camiño por andar no fomento da inclusión e na adaptación de textos galegos ás diferentes discapacidades⁹, pois unha verdadeira sociedade inclusiva non pode permitir que haxa quen siga preguntando: “por que as persoas con discapacidade visual non podemos ler en galego?” (Ríos 2016: 65). María Victoria Moreno xa respondeu co seu traballo e a súa acción á promoción dunha sociedade inclusiva, colocándose sempre do lado dos máis vulnerables.

A súa inclinación natural cara aos máis débiles, os marxinados e expulsados da sociedade, os que non atoparon o seu lugar no mundo, está moi presente na súa obra, onde mendigos, drogadictos ou animais abandonados representan a denuncia da desigualdade e da inxustiza. Probablemente a súa consciencia de persoa afortunada axudase nisto:

Sempre me sentín unha privilexiada por ter este traballo e xamais puideren velo en relación co salario que recibo a fin de mes. Ás veces, de broma, adoito dicir que eu, coma as “famosas”, vou de festa e cobro por ir. Tamén digo que fago o que me presta facer e que a Xunta de Galicia me paga unha xenerosa subvención para que poida comer, xa que non me queda tempo para traballar. E dou grazas á vida (Moreno 2004: 36).

Talvez esta sexa unha das causas da súa natural xenerosidade, do seu fondo sentido da xustiza e da solidariedade, como revelan Fina Casalderrey e Marilar Aleixandre (2018: 73) sobre a súa actitude ante calquera mendigo que lle pedía comida; a dedicación, o afán de axudar a calquera e o espírito extraordinariamente bondadoso e xeneroso que describe Alonso Montero (2018a) ou a solidariedade e amizade sen límites que relata Xavier Senín (2017). Porén, toda a súa entrega e xenerosidade non lle empeceu sentirse incomprendida, perseguida, calumniada e aldraxada (Moreno 1994), como revela tamén nun “dos libros máis íntimos da literatura galega” (Vidal 2018: 76), *Diario da luz e a sombra* (2004), unha das poucas autobiografías de muller coas que contamos na literatura galega e onde deixou un testemuño de vida, de resistencia e de honestidade. Porque María Victoria Moreno foi “unha muller coma tantas outras” (Moreno 2004: 16), aínda que a súa pegada permanece indeleble en moitas xeracións de galegas e galegos, aos

9 Tal como se revisou noutro traballo (Mociño 2018), por iso é de gabar iniciativas como a de Urco Editora de ceder á ONCE a adaptación ao braille de *Mulleres bravas da Nosa Historia: María Victoria Moreno*.

que nos deixou un legado de incuestionable valor e un exemplo paradigmático de conciencia cívica sen fisuras.

A MODO DE CONCLUSIÓN

Por todo o dito, estamos ante un exemplo de muller implicada, consciente do seu papel e sabedora de que as mudanzas se traballan dende o día a día, dende o exemplo e a convicción. O legado de María Victoria Moreno revélanos unha docente vocacional, convencida de que a educación posibilita á cidadanía a desenvolver e empregar a fondo as súas capacidades de intervir na mellora da sociedade.

A súa produción literaria amosa o esforzo por abrir camiños inexplorados, ficcionalizar temáticas consideradas tabú e permitirlles a mozas e mozos de diferentes xeracións que sintan e gocen na súa lingua, se emocionen e se identifiquen coas súas personaxes, que aborden problemas que lles desacougan, que poidan vivir outras vidas. Eles son os lectores/as e creadores/as que, seguindo o seu legado, continúan abrindo camiños nunha literatura cada vez máis forte e consolidada, en pé de igualdade coas da súa contorna.

O seu exemplo e actitude vital foron un alento para as mulleres, que viron na súa afouteza a convicción dunha conciencia crítica, capaz de reivindicar un espazo propio, gañado por dereito. A súa xenerosidade e empatía polos máis vulnerables convertérona nunha avanzada da inclusión.

En definitiva, o seu labor multifacético e o compromiso cos máis diversos proxectos a prol da lectura como ferramenta para cambiar o mundo convertérona nun referente ineludible. Porque a vizosidade que hoxe demostra a literatura galega, en especial a que tamén pode ler a infancia e xuventude, non sería tal sen o papel de pioneiras como María Victoria Moreno. Nela recoñecemos as nosas raíces as que aprendemos a ler en galego. Por iso queremos seguir rendéndolle homenaxe para que saiba que non esquecemos as súas palabras: “Confeso que fago o que podo por sobrevivir despois da morte. Confeso que preciso compañía e que a precisarei tamén despois do pasamento” (Moreno 2004: 43). Aquí estamos e seguiremos contigo!

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Agrelo, Eulalia (2000): “La labor de la Asociación Cultural O Facho dentro del panorama de la literatura infantil y juvenil gallega”, en Eloy Martos Núñez (ed.), *Actas del II Congreso de Literatura Infantil y Juvenil: historia crítica de la Literatura infantil e ilustración ibéricas*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 353-355.
- (2012): “El compromiso de maestros y maestras en la constitución del sistema literario infantil y juvenil gallego”, en Rui Ramos e Ana Fernández Mosquera (eds.), *Literatura infantil y juvenil y diversidad cultural/Literatura para a infancia e juventude e diversidade cultural*. [Vigo]: Asociación Nacional de Investigación de Literatura (ANILI); [Portugal]: Universidade do Minho, Centro de Investigación em Estudos da Criança, 15-38.
- (2015): *Da institución escolar ao centro do canon: Agustín Fernández Paz*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento. Disponible en <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/13822>
- Aleixandre, Marilar (2018): “A paixón por ensinar: mestras e metáforas do leite en María Victoria Moreno”, en Roig 2018b: 97-108.
- Alonso Montero, Xesús (2008): “A miña relación con Xesús Rábade Paredes nos inicios da súa carreira literaria”, en *Labras do oficio. Xesús Rábade Paredes ante 33 miradas*. Lugo: Fundación Manuel María. Asociación Xermolos.
- (2017): “Unhas cantas observacións sobre a Antoloxía da nova poesía galega preparada e publicada por María Victoria Moreno no ano 1973”, *Madrygal* 20, 231-234.
- (2018a): *María Victoria Moreno. A proeza da súa vida e da súa literatura*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- (2018b): “A singularidade de María Victoria Moreno: o seu compromiso cultural coa Galicia antifranquista (1965-1973)”, en Roig 2018b: 33-38.
- (2018c): “Estudo introdutorio”, en María Victoria Moreno, *É a lúa que baila... María Victoria Moreno e a lírica dos Seis poemas galegos de Federico García Lorca*. Vigo: Galaxia; Santiago de Compostela: Consorcio, 9-43.
- Alonso Montero, Xesús e Xosé Manuel Salgado (ed.) (1994): *Poetas alófonos en lingua galega: actas do I congreso: Santiago de Compostela, abril de 1993*. Vigo: Galaxia.
- Blanco, Carmen (1991): *Literatura galega da muller*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Bourdieu, Pierre (1977): “La production de la croyance (contribution à une économie des biens symboliques)”, *Actes de la recherches en sciences sociales* 13, 3-43.

- Bouzas Gorgal, Belén (2018): “Contribución a unha bibliografía de e sobre María Victoria Moreno”, en Roig 2018b: 291-336.
- Casalderrey, Fina e Marilar Aleixandre (2018): *María Victoria Moreno: a muller que durmía pouco e soñaba moito*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Dobarro Paz, Xosé M^a (1985): “A literatura infantil”, en Francisco Rodríguez *et al.*, *A nosa literatura: unha interpretación para hoxe (II)*. A Coruña: Edicións Xistral, 77-91.
- Đurišin, Dionýz (1995): “Le comunità interletterarie: una categoria fondamentale del processo interletterario”, en Armando Gnisci e Franca Sinopoli (coords.), *Comparare i comparatismi*. Roma: Lithos Editrice, 67-81.
- Even-Zohar, Itamar (1990): “The ‘Literary System’”, en “Polysystem Studies”, *Poetics Today* 11 (1), 27-44. Dispoñible en https://m.tau.ac.il/~itamarez/works/books/Even-Zohar_1990--Polysystem%20studies.pdf.
- (1993): “A función da literatura na creación das nacións de Europa”, *Grial* 120, 441-458.
- (2008): “La fabricación del repertorio cultural y el papel de la transferencia”, en Amelia Sanz Cabrerizo (ed.), *Interculturas. Transliteratura*. Madrid: Arco Libros, 217-226. Dispoñible en <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/papers/trabajos/index.html>.
- Fajardo, Montse (2018): *O escalón de Ulises: a Pontevedra dos afectos de María Victoria Moreno, a mestra que escribía libros*. Pontevedra: Concello.
- Fernández Paz, Agustín (1989): *28 libros da literatura infantil e xuvenil galega*. Anel 5. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1990): *Os libros infantís galegos*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Figuroa, Antón (1992): “Literatura nacional e sistema literario”, *A Trabe de Ouro* 11, 339-407.
- Fuentes, Moncha (1992): “Ensino medio, adeus”, *Faro de Vigo* 14/II/1992.
- García Teijeiro, Antonio (2018): “Á sombra da emoción da palabra literaria de María Victoria Moreno”, en Roig 2018b: 173-186.
- Gomes, José António e Blanca-Ana Roig Rechou (2007): *Grandes autores para pequenos lectores. Literatura para a infancia e a juventude: elementos para a construción de um cânone*. Porto: Deriva Editores.
- Heinze, Úrsula (1991): *Mulleres*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Mejuto, Eva (2018): “A medida dos sentimentos”, en Roig 2018b: 209-212.
- Mociño, Isabel (2017): “O traballo das mulleres na LIX: o rural e o mar en tres obras pioneiras”, *Boletín Galego de Literatura* 50, 35-67.
- (2018): “Educación inclusiva e Literatura Infantil e Xuvenil: motivación, representación e adaptación ante a discapacidade”, en Mar Fernández

- (coord.), *De letras e de imaxes nas aulas de primaria*. A Coruña/Santiago de Compostela: Hércules de Ediciones/ ICE/ Universidade de Santiago de Compostela, 111-126.
- Moreno, María Victoria (1973a): *Mar adiante. Historias de nenos pra nenos*. Sada: Edición do Castro.
- (ed.) (1973b): *Os novísimos da poesía galega / Los novísimos de la poesía gallega*. Arealonga 3. Madrid: Akal.
- (1991): *As linguas de España*. Anel 9. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1992): “MVM: una profesora feliz de serlo”, *CLIJ: cuadernos de literatura infantil y juvenil* 41, 48-50.
- (1994): “¿Escritora alófono eu?” en Alonso/Salgado 1994: 107-111.
- (2000): “O mestre das palabras”, *La Voz de Galicia*, 22/II/2000, 2-3.
- (2004): *Diario da luz e a sombra*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2009): *Onde o aire non era brisa*. Vigo: Galaxia.
- (2017): *O amor e as palabras*. Santiago de Compostela: Urco Editora.
- (2018): “Nosoutras”, en Roig 2018a: 63-67.
- Neira Cruz, Xosé Antonio (1999): “María Victoria Moreno Márquez: «Estou a escribir contrarreloxo» [Entrevista]”, *Fadamorgana* 3, 12-16.
- Nogueira, María Xesús (2018): “A antoloxía *Os novísimos da poesía galega*, de María Victoria Moreno no relato historiográfico da poesía galega contemporánea”, en Roig 2018a: 181-199.
- Noia Campos, Camiño (1995): “Historia da tradución en Galicia no marco da cultura europea”, *Viceversa. Revista galega de tradución* 1, 13-62.
- Otero, David (2018): “María Victoria Moreno amor amo (de) país”, en Roig 2018b: 247-262.
- Pena Presas, Montse (2012): “As imaxes femininas na narrativa infantil e xuvenil galega: dos roles tradicionais á novela feminista”, *Madrygal* 15, 107-117.
- (2013): “Feminismo e xénero na literatura infantil e xuvenil galega: unha análise a partir dos personaxes de mulleres”, *Sarmiento* 17, 55-66.
- (2018): *A voz insurrecta. María Victoria Moreno entre a literatura e a vida*. Vigo: Galaxia.
- Queixas Zas, Mercedes e Cesáreo Sánchez Iglesias (2018): *Renacer á descuberta das palabras. María Victoria Moreno*. “De nós”: monografías con perspectiva galega 2. Santiago de Compostela: Sermos Galiza.
- Ríos, Eli (2016): *Mulleres bravas da Nosa Historia: María Victoria Moreno*. Santiago de Compostela: Urco Editora.
- Roig Rechou, Blanca-Ana (1995): “Helena Villar Janeiro: unha mestra na Literatura Infantil e Xuvenil galega”, *Adaxe* 11, 139-152.

- (coord. e dir.) (1996-2017): *Informes de literatura*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Disponible en <http://www.cirp.es/rec2/informes/>.
- (1996): *A literatura galega infantil: Perspectiva diacrónica, descrición e análise da actualidade*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- (1997): “Dúas mestras na literatura infantil e xuvenil galega: Pura e Dora Vázquez Iglesias”, *Adaxe* 13, 211-221.
- (2002): “A Literatura Infantil e Xuvenil en Galicia”, en Anxo Tarrío Varela (coord.), *A literatura desde 1936 ata hoxe: narrativa e traducción*. Galicia XXXIV. A Coruña: Hércules Ediciones, 382-501.
- (2005): “Literatura infantil e xuvenil en Galicia: dos inicios á consolidación”, *Boletín Galego de Literatura* 32, 141-167.
- (2006): “Ramón Piñeiro e a literatura infantil”, en Charo Ferreiro e Inmaculada Pena (coords.), *Encontro Ramón Piñeiro: actas do Encontro. Santiago de Compostela, 19 de outubro de 2005*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 29-39.
- (2008): *La Literatura Infantil y Juvenil Gallega en el siglo XXI. Seis llaves para entenderla mejor/ A Literatura Infantil e Xuvenil Galega no século XXI. Seis chaves para entendela mellor*. Madrid: Asociación Española de Amigos del Libro Infantil y Juvenil; Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (2015) (coord.): *Historia da literatura infantil e xuvenil galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (2018a) (coord.): *Nun lugar de Galicia. María Victoria Moreno*. Santiago de Compostela: Universidade.
- (2018b) (coord.): *María Victoria Moreno. Homenaxe. Palabra fértil no tempo*. Cadernos Ramón Piñeiro XXXVIII. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Roig Rechou, Blanca-Ana e Marta Neira Rodríguez (2010): “El papel de la mujer en la literatura infantil y juvenil gallega hasta el año 2006”, en Celia Vázquez (ed.), *Diálogos intertextuales 3: en busca de la voz femenina*. Frankfurt: Peter Lang, 329-348.
- Shavit, Zohar (2003): *Poética da Literatura para Crianças*. Universitaria. Lisboa: Caminho.
- Soto, Isabel (1999): “Á beleza polo lirismo e a tenrura. Achegamento á obra de María Victoria Moreno”, *Fadamorgana* 3, 17-20.
- (2000): “Dos extremeños en la literatura gallega: Mª Victoria Moreno y Xosé Antonio Perozo”, en Eloy Martos et al. (eds.), *Actas del II Congreso de*

Literatura Infantil y Juvenil. Historia crítica de Literatura Infantil e Ilustración Ibéricas. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 257-261.

- (2018): “Apuntamentos sobre a obra infantil e xuvenil e María Victoria Moreno. *Guedellas de seda e liño: a estratexia do contraste*”, en Roig 2018a: 241-260.
- Soto, Isabel e Xavier Senín (2018): *María Victoria Moreno. Sementadora de futuro*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Varela, María (2001): “A alma de Galicia non ten outro camiño para florecer que o galego”, *Diario de Pontevedra* 2/IX/2001, 2-3.
- Vilavedra, Dolores (1999): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Vidal, Carme (2018): “Crónicas de Combate. Autobiografía de MVM”, en Mercedes Queixas Zas e Cesáreo Sánchez Iglesias, *Renacer á descuberta das palabras. María Victoria Moreno. “De nós”: monografías con perspectiva galega 2*. Santiago de Compostela: Sermos Galiza, 69-78.